

SİYASETİN AKİBETİ: İDEOLOJİ VE ÜTOPYA

Bedri GENCER

Kocaeli Üniversitesi, İ.İ.B.F., Uluslararası İlişkiler Bölümü, Doçent Dr.

THE DOOM OF THE POLITICS: IDEOLOGY and UTOPIA

Abstract: Since religions as comprehensive meaning-systems legitimize the traditional world as a whole in which politics is embedded in ethics, they hardly achieve to make sense of the politics becoming autonomous from ethics in the process of modernization. Political ideologies as historical ideal-types fill this gap, yet although ideological legitimation provide a palliative solution in the short-run, they fail to maintain reality in the long-run because of the degeneration the power relations bring about in the field of ethics, thus legitimacy crisis occurs again. Thereupon counter-ideologies, called utopias claiming for a comprehensive legitimation take turn, yet these also remain failed for lacking a sacred bindingness such as that of religion. Therefore it is concluded that the fundamental solution of the legitimacy crisis in the modern world lies in the very questioning of the rationale of politics as a field of power rather than legitimating-systems.

Keywords: Sociology of Knowledge, Political Sociology, Ideology, Utopia, Modernization, Politics, Legitimacy Crisis

SİYASETİN AKİBETİ: İDEOLOJİ ve ÜTOPYA

Özet: Bu yazıda siyaset, bilgi ve din sosyolojilerinin bulunduğu ana kavram olan 'ideoloji' bağlamında modernliğin yaşadığı "meşruiyet krizi" analiz edilmektedir. Kapsamlı anlam-sistemleri olarak dinler, siyasetin ahlakta içkin olduğu geleneksel dünyayı bir bütün olarak meşrulaştırdıkları için modernleşme sürecinde ahlaktan özerkleşen siyasi anlamlandırmakta zorluk çekmektedirler. Bu meşruiyet boşluğunu "tarihi ideal tipler" olarak politik ideolojiler doldurmakta, ancak ideolojik meşrulaştırma kısa vadeli bir çözüm sağlasa da, iktidar ilişkilerinin ahlak alanında yarattığı yozlaşmadan dolayı uzun vadede realiteyi sürdürmekte başarısız kalmakta ve tekrar meşruiyet krizi ortaya çıkmaktadır. Bunun üzerine ütopya denen bütüncül meşrulaştırma iddiasındaki karşı-ideolojiler devreye girmekte, ancak bunlar da dininki gibi kutsal bir bağlayıcılıktan yoksun olduklarından dolayı başarısız kalmaktadırlar. Bu yüzden modern dünyada meşruiyet krizinin köklü çözümünün, meşrulaştırıcı sistemlerden çok, bir iktidar alanı olarak politikanın varlık sebebinin sorgulanmasında yatmakta olduğu sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Bilgi Sosyolojisi, Siyaset Sosyolojisi, Din Sosyolojisi, İdeoloji, Ütopya, Modernleşme, Siyaset, Meşruiyet Krizi

I. GİRİŞ: MODERNLİK VE BİLGİNİN KRİZİ

Batıda özellikle Aydınlanma sonrası dünyada yaşanan modernleşme süreci, Roma İmparatorluğu'nun yıkılışından beri süregelen bir düzen arayışının ürünü "değişim" ve "meşruiyet arayışı/krizi" olgularıyla tanımlanabilir [1]. A. Comte ile birlikte genel sosyoloji, bu krizin ürünü olarak doğarken, derinleşen krizle birlikte artan çözüm arayışları sonucu özellikle Max Weber sayesinde kurumlar sosyolojisi hızla gelişti. Özellikle siyaset, bilgi ve din sosyolojisi gibi disiplinler, "değişim ve çatışma" ile karakterize modern düşünce ve hayat tarzının yaşadığı meşruiyet krizinin ağır yükünü üstlendi. Siyaset bilimi, örneğin, genelde siyasî toplulukta "düzen ve uyumu" esas alırken, siyaset sosyolojisi "çatışma" olgusundan hareket etmektedir [2]. Aynı şekilde düşünce tarihi, saf bir şekilde insanoğlunun entelektüel başarılarının gelişimini sunarken, bilgi sosyolojisi, bilgide sosyo-politik iktidar yönelişinin doğurduğu sapmaları tespit amacıyla harekete geçmiştir. P.L. Berger'de modern mozaik toplumdaki köklü ve farklı meşruiyet taleplerine karşılık olarak binbir kılıkla ortaya çıkan 'dinî ve 'sözde-dinî' ideolojilerin analizi açısından din sosyolojisinin,

bilgi sosyolojisiyle yakın bağımlı vurgulamaktadır [3]. Dolayısıyla bugün "ideoloji" gibi merkezi kavramlar, adı geçen disiplinleri birbirine bağlayan ortak bir inceleme alanı oluşturmaktadır. Sözgelimi siyaset sosyolojisi bugün temelde siyasî toplumdaki iktidar ilişkileri ve çatışma örüntülerini incelerken, bilgi sosyolojisi de, bunun "entelektüel silah" olan ideolojiyi kendisine temel inceleme konusu olarak almış, din sosyolojisi de bu sözde-seküler ve politik ideoloji ve meşruiyet taleplerinin özünde dinle ilişkisini incelemeye odaklanmıştır. Yani ideoloji, "meşruiyet" bağlamında siyaset, bilgi ve din sosyolojilerini buluşturan merkezi bir kavram niteliğindedir.

Bu yazıdaki amacımız, "ideoloji" kavramına ilk kez nesnel, sosyolojik bir yaklaşım getirerek disiplinin temellerini atan Karl Mannheim [4]'in ünlü eserini esas alarak "ideoloji ve ütopya" kavramları hakkında belli bir açıklama modeli geliştirmek, böylece özellikle modern politika ve ideolojilerin, modernliğin kalbinde yatan "iktidar ve meşruiyet krizi" ile sıkı ilişkisini açığa çıkarmaktır. Bu şekilde siyasî bilginin, hem Batılı, hem de bizimki gibi Batılı-olmayan dünyadaki akıbetine dair

projeksiyonlar yapabilmek için gerekli teorik bir zemin elde edilecektir. Çünkü modern ideolojiler, Batıda doğal, tarihî deneyimin ürünü olarak organik bir gelişme göstermişken, Doğulu dünyada “akültürasyon” kavramıyla açıkladığımız dışsal etkilerle, inorganik bir şekilde vücut bulmuştur.

İdeoloji kavramını incelemeye geçmeden önce, varlık sebebini oluşturduğu bilgi sosyolojisi disiplininin dinamikleri ve amacı hakkında bir fikir vermek yerinde olacaktır. Bilgi sosyolojisi, esas itibariyle modern epistemoloji ve dünya-görüşünün geçirdiği krize bir tepki olarak ortaya çıkmıştır. Geleneksel ve modern dünya görüşleri arasındaki ayırım noktası, “varlık ile bilgi”nin ilişki tarzıdır. Kısaca, mikro-kozmos(insan) ile makro-kozmos(alem) arasında uyum öngören geleneksel insan, Aristo gibi Antik Yunan filozofları, ortaçağ İslam veya Hıristiyan alemi, “varlık”a bağlı bilgi, modern insan ise “bilgi”ye bağlı varlık anlayışını benimser. Yani, geleneksel insan, ontolojik düzene uygun bir bilgi anlayışını esas alırken, modern insan ise aksine insandan, öznenin şuurundan çıkan bir varlık ve bilgi anlayışını benimsemektedir [4,5]. Böylece tarihin öznesi konumuna yükseldiğini sanan modern insanın bilgisi, dünyayla uyumunu yitirerek kontrolden çıkmış; “bilgi ile gerçeklik” arasındaki uyumun bozulmasıyla modern dünya derin bir meşruiyet bunalımına girmiş; sonu gelmez savaşlar, devrim ve kavgalarla entelektüel krizin yol açtığı siyasî kriz, insanların barış içinde bir arada yaşama imkanına dair umutları berhava etmiştir [4].

II. BİLGİNİN SOSYOLOJİK KONTROL İMKANI

Bilgi sosyolojisi, “düşüncenin sosyal temeli”ni tanımlamayı hedefler. Mannheim [4] tarafından, “varoluş şartlarıyla düşünce tarzları arasındaki etkileşim” anlamında “düşüncenin varoluşsal bağlılığı” teorisi olarak tanımlanan bilgi sosyolojisi, bir bakıma geleneksel epistemolojiye dönüş yolunu açmaktadır. Burada söz konusu bilgi-düşünce, filozofların spekülâtif zihnî ürünleri değil, insanlar-arası ilişkilerde toplu eyleme vesile olan siyasî-ideolojik olandır ki siyasî hayatın seyrine ilişkin, ister istemez bilinçdışı unsurlar taşıyan tüm kolektif düşünceler, “ideoloji veya ütopya” başlığı altında toplanır. Dolayısıyla bu düşünce, saf bireysel bir dünyada değil, insanın içine doğduğu kolektif bir zihniyet ve dil sayesinde vücut bulur ve ancak bu sosyal kökenin aydınlatılmasıyla düşünce tarzı anlaşılır hale gelir. Disiplinin temel amacı, düşüncenin toplumsal-durumsal köklerine inmek suretiyle kolektif-bilinçdışı unsurları ortaya çıkarmak(*the unmasking of the unconscious*), böylece bir iktidar aracı haline gelen bilginin istismarını önlemek ve siyasî hayatta rasyonel bilgiyi egemen kılmaktır [4].

Böylece Mannheim ideolojiyi Marksist yüklemli, özel, küçültücü anlamından genel, değerden-uzak (*non-*

evaluative)-sosyolojik bir anlama irca ederek onu sosyolojik araştırmanın temel nesnesi haline getirir. Bilgi sosyolojisinin temel öncülü, bilginin tarih-ötesi, mutlak değil, tarihî ve varoluşsal ortamla, zaman ve mekanla mukayyet bir şey olduğudur ve dolayısıyla amacı, “bilginin durumsal tayin”ini (*situational determination of knowledge*) araştırmaktır. İnsan düşüncesindeki ideolojik unsurun daima düşünürün varolan hayat-durumuyla bağlı olduğu, insan düşüncesinin sosyal bir boşlukta değil, fakat muayyen bir sosyal çevrede doğduğu ve işlediği olgusundan hareketle “sosyolojik düşünce tarihi”nin işi, herhangi bir yargıda bulunmaksızın düşünceyi etkileyen, fiilen varolan sosyal durumdaki tüm etkenleri analiz etmek; belirli zihin yapıları ile varoldukları hayat-durumları arasındaki ilişkileri keşfetmektir [4]. Burada düşünce değişiminde iki boyut öne çıkmaktadır: Normatif ve onun dayandığı kategorik boyut. Sosyologun işi, tarihî süreçte belli sosyal şartlar tarafından belirlenen insan davranışları ve bunların değerlendirilmesine yarayan normlar ile düşünsel tavırlar arasındaki ilişkiyi saptamaktır [4]. Dolayısıyla tarihî, sosyal ve ahlakî plandaki bir değişim ile normatif boyutta düşüncenin içeriği de değişmektedir. Düşünce tarzlarındaki farklılık, yalnızca farklı tarihî dönemlerde değil, aynı zamanda farklı kültürlerde de söz konusudur. Düşüncenin vücut bulduğu kategorik yapı, yani, tüm unsurlarının belli bir durumda birbirlerine gönderme içinde olduğu ve anlamlarını belli bir düşünce çerçevesinde bu karşılıklı ilişkiden aldığı anlamlar sistemi, ancak belli bir tarihî varlık, sosyal durum tipinde mümkün ve geçerlidir [4].

Kelimeler, söz konusu anlamlar dünyasının, düşüncenin dayandığı kategorik yapının aynasıdır; kelime ve ona attığı anlam, tam anlamıyla bir kolektif gerçekliktir. Dolayısıyla kelimelerdeki bu anlam ve vurgu değişikliği, hem düşüncedeki, hem de anlam-kültür sistemindeki değişikliğin göstergesidir. Kelimelerin aynı anlamları, aynı fikir yürütme tarzları, çocukluktan itibaren grubun her üyesine aşılandığı sürece, o toplumda aykırı düşünce süreçleri varolamaz [4]. Dolayısıyla belli düşünce yapıları ile temayüz eden grubun sosyal temeli, hızlı sosyal değişimin etkisiyle aşınma sürecine girince baskın düşünce tarzlarının yerini yenileri almaya ve kelimelerin anlamları değişmeye başlar [4]. Kelime ve kavram analizi böylece sosyolojik araştırmanın önemli bir boyutunu oluşturmaktadır (Alman bilginleri *begriffsgeschichte* (kavram tarihi) yaklaşımıyla düşünce tarihi incelemelerinde sosyolojik bir çığır açmışlardır [6,7]. Bu konuda biz maalesef, İngilizce’de *The Oxford English Dictionary* gibi, kavramların doğuşunu ve tarihi gelişimini saptayan, farklı asırlarda insanlara ne ifade ettiğini gösteren, kavram analizinde büyük bir yardım sağlayacak tarihi gelişmeye dayalı Türkçe sözlüklerden yoksunuz). Bu, bilginin doğruluğu veya yanlışlığını saptamaya yönelik epistemolojik yaklaşımdan farklı, değersel-olmayan, dinamik bakış açısının amacı, sürekli değişen gerçekliklerin akışını kavramak, anlam-normlar

sistemindeki değişime paralel olarak düşüncedeki kırılma noktalarını saptamaktır [4].

Mannheim'a göre, iddiayı kanıtlayacak analitik bir metot ve bu sonuçların kontrol edilmesini sağlayacak bir ölçüt sunulmadığı sürece, belli bir düşünce tipini feodal, burjuva ya da proleter, liberal, sosyalist ya da muhafazakar olarak nitelendirmekten daha kolay bir şey yoktur [4]. Bu iddiaları temellendirebilecek bilgi sosyoloğunu iki aşamalı bir iş beklemektedir. Birincisi, düşünce küresinde anlam analizini o kadar inceliklerle yapmalı ki, incelikte ayrılmamış kavram ve terimlerin yerini, çeşitli düşünce-tarzlarının gittikçe tam ve ayrıntılı karakterizasyonları alsın. Ve ikincisi, toplumsal tarihi yeniden kurma tekniğini o kadar mükemmel yapmalı ki, dağınık, ayrılmış olgular yerine, araştırmacı sosyal yapıyı bir bütün olarak, yani, farklı zamanlarda kendilerini gösteren mevcut gerçekliklere yönelik farklı gözlem ve düşünce tarzlarının doğduğu, birbirini etkileyen sosyal güçler ağı olarak algılayabilsin. Mannheim bizzat, bu sosyolojik anlam analizi metodunu muhafazakar düşüncenin gelişimine ilişkin bir vaka incelemesine uygulamıştır [4].

Bununla birlikte o, mevcut aşamada, ne bilgi sosyolojisinin teorik temelini, ne de sosyolojik anlam-analizi metodunun yeterince geliştirilebilmiş olduğunu itiraf eder [4]. Ünlü Amerikalı antropolog C. Geertz'de sosyologların anlam analizi için gerekli sembolik kaynaklardan yoksun olduğunu söyler [8]. Diğer taraftan bilgi sosyolojisini "anlam sosyolojisi" olarak nitelendiren Geertz, anlam-analizini, toplumsal davranış kalıplarının kültürel-sembolik anlamları üzerine odaklamakta, bu konuda çeşitli toplumlarda, (özellikle 'adâb-ı mu'âşeret'e ilişkin) sözgelimi, iltifat, yas, espri vs. hakkında görülen farklı davranış tarzlarının anlamlarını mukayese etmektedir [8]. Böyle bir analiz için veri tedariki konusunda ise sosyal ve mikro tarih-yazıcılığı sayesinde önemli adımlar atılmaktadır.

III. İDEOLOJİ ve ÜTOPYA

Bilgi sosyolojisinin felsefi öncülleri ve metodolojik ilkeleri hakkındaki bu kısa açıklamanın ardından, Batı tarihindeki köklü değişimi anlamlandırmaya, meşruiyet açığını gidermeye yönelik "kültürel haritalar" olarak ideolojik reçetelerin doğuş dinamiklerine ve işlevine daha yakından bakabiliriz. Siyaset bilimindeki teknik tanımının ötesinde sosyolojik açıdan meşruiyet, "sosyal olarak tanımlanmış "realite" ile "sosyal olarak nesnelleştirilmiş "bilgi" arasındaki uyum" şeklinde tanımlanabilir [9]. İdeoloji kavramının oldukça spekülâtif çeşitli kullanım düzeyleri hakkında ayrıntılı bir tartışmaya girmeksizin, bu tanım doğrultusunda, Mannheim'cı perspektifi Geertz'inki ile tamamlama ve bilahare ilgili literatürü de dikkate olarak kendi oluşturduğumuz bir çerçeveyi sunma yoluna gideceğiz.

Buradaki ana sorunsal, ideolojilerin temelde *hangi alanda ve nasıl* bir işlev gördüğüdür. İdeolojiler, Mannheim'in ayırımından da anlaşılacağı gibi, esas itibarıyla, Machiavelli ile başlayan "iktidar politikası" sürecinde döllenmiş ve Fransız devrimiyle başlayan "kitle politikası" sürecinde patlama yapmıştır. Bilindiği gibi, "tabiat boşluk kaldırmaz"; ideolojiler bir boşluğu doldurmak için çıkmışlardır. Modern dünyanın ürünü ideolojiler, insanların dayandıkları sağlam bir geleneksel zeminin kaybolmasıyla içine düştükleri şaşkınlık ortamında, realiteye anlam ve beşeri eylemlere yön veren, meşrulaştırılan entelektüel kılavuzlar, bir "can simidi", "yol haritası" olarak hizmet etmişlerdir. Bir yol haritası olarak ideolojiler, salt fiziki mevkileri, birtakım rotalara bağlı ve ölçülebilen mesafelerle ayrılmış "mekanlara" çevirir; bizim varoluşsal yolculuğumuzu, nereden gelip nereye gittiğimizi anlamlandırmaya yarar [8]. Bu, Mannheim'cı, nötr açıdan [8] ideolojiler, "ara dönemler"de kişilerin ve toplumların yol bulmasına imkan veren "kültürel sembol-sistemleri", sorunsal sosyal gerçekliklerin anlam kazanmasına yarayan haritalar ve kolektif bilinç yaratmaya yarayan kalıplar niteliğindedir.

Bu manada ideolojiler, sayelerinde insan hayatının belli bir kalıba göre düzenlendiği dışsal bilgi kaynakları niteliğindeki *din, felsefe, bilim, sanat* gibi kültürel sembol-sistemlerinden biridir. Ancak her ne kadar Geertz [8], ahlakî, iktisadî, hatta estetik ideolojilerin varlığından bahsetse de, ideolojilerin temel niteliği siyasî olmasıdır. Çünkü ideolojiler, siyasetin, geleneksel toplumdaki görece ayrı bir küre olarak farklılaşmasıyla doğarlar. Özellikle modernlik sürecinde insanlar arasında, yönetim, iktidar ve tahakküm ilişkilerinin doğuşuyla ideolojiler, siyasî kürede beliren bir anlam arayışına cevap olarak ortaya çıkmıştır. Mannheim'ın [4] da belirttiği gibi, burada önemli olan, analizcinin bakış açısına ve amacına göre "siyaset" in tanımıdır. Siyaseti, olayların olduğu gibi kadersel bir kabulünü veya yukarıdan bir kontrolün aksine, "toplumun tüm tabakalarının bazı dünyevî amaçların gerçekleştirilmesinde az-çok bilinçli bir katılımı" olarak anlayan Mannheim [4], bu açıdan, Anabaptizmin mesihçiliğini "siyasetin manevileşmesi" olarak tanımlar. Dolayısıyla, modern dünyada Geertz'in dikkat çektiği, ideolojilerin, ahlakî, iktisadî, hatta estetik türlerinin bile, nihaî olarak siyasî bir amaç ve nitelik taşıdığı söylenebilir. İdeolojiye "gerçekliğin tahrifi" şeklinde olumsuz bir imaj kazandıran şey de, siyasî ilişki ve öznelere doğasında varolan öfke, arzu, umut, korku gibi duygusal faktörlerin baskısıdır [8].

Siyasî kürenin özerkleşmesi, siyasî eyleme ilişkin ayrı ve farklı bir kültürel modelin tebellürü anlamına gelir; zira geleneksel farklılaşmamış modeller, böyle bir siyasî sistemin istediği rehberlik türünü sağlayamayacak kadar ya çok kapsamlı, ya da çok basittir [8]. İdeolojilerin varlık sebebi, böylece bütünsel-holistik bir gerçeklik kavrayışına dayalı dinler/geleneklerin kısmî siyasî gerçekliğe cevap vermekte zorlanmasıdır. İdeolojinin işi,

anlam sağlayacak yetkin kavramlar, somut bir şekilde kavramayı kolaylaştıracak çekici imajlar ile özerk bir politikayı mümkün kılmaktır. Örneğin Tanzimat sürecinde geleneksel İslamî yapının çözülmesi sonucu ortaya çıkan meşruiyet krizine karşılık olarak Yeni Osmanlılar, İslamî ideolojik bir söyleme kavuşmuşlar, böylece modernleşme sürecinde hissedilen toplumsal seferberlik ihtiyacı ve dolayısıyla meşruiyet krizine karşılık vermeye çalışmışlardı [10].

Ancak modern politika, basit bir “yöneten/yönetilen” ilişkisinin ötesinde, aynı zamanda bir “iktidar/muhalefet” ilişkisine ve bir ölçüde alternatif meşruiyet kategorilerine de delalet etmektedir. Bu bakımdan ideolojiler daha ziyade yönetenler açısından realiteyi ve dolayısıyla iktidarı sürdürmeye yarayan entelektüel araçlar olarak belirlemektedir. Bu realiteden memnun olmayan muhaliflerin alternatif meşruiyet talepleri ise “ütopya”ları ortaya çıkarmaktadır. Mannheim’ın ünlü ayırımına göre, siyasî hayatın seyrine ilişkin, ister istemez bilinçdışı unsurlar taşıyan tüm kolektif düşünceler, “ideoloji veya ütopya” kategorilerine girerler ki bu ayırımın belirleyicisi, belirtmiş olduğumuz “iktidar/meşruiyet” dilemmasıdır. Bunlar, siyasî mücadelenin iktidar-muhalefet şeklinde iki kutbuna ait entelektüel “silahlar”ı yansıtır [4]. *İdeoloji*, yönetici grupların varolan iktidarlarını sürdürmeye yarar ve bu iktidarı sürdürmeye kararlı grupların düşüncesindeki kolektif bilinçdışı, onların gerçek toplumsal durumu görmelerine engel olur. *Ütopya* ise tam aksine kendilerini mazlum hisseden ve varolan sosyal düzeni belli bir doğrultuda değiştirmek isteyen kesimlerin düşünce tarzını yansıtır ki, ütopyacı düşünce de ideoloji gibi gerçekliği tahriye yönelik aynı bilinçdışı unsurla malûldür. Bu düşünce asla durumun bir teşhisini içermez; yalnızca eylem için bir doğrultu gösterir [4].

Ancak Mannheim’ın bu şematik ayırımıyla, ilerleyen sayfalardaki analizleri yer yer çelişkiye düşmüştür [11]. Dolayısıyla kimi yazarlar, bu terimleri kısmen farklı yorumlara tabi tutmuşlardır. Örneğin *ideoloji*, bizim toplumumuz hakkında paylaştığımız değer ve inançlar manzumesi, *ütopya* ise, onu yeniden inşaaya yönelik yeni fikirlerin eleştirel ifadesidir [12]. *İdeoloji*, varolan sosyal yapıyı sürdürmeye yarayan, ütopya ise onun yerini almak için tasarlanan siyasî mitlerdir (Lasswell ve Kaplan’dan aktaran, Seliger [11]). Ş. Mardin [13] ise biraz daha farklı bir yorum getirir. Bu itibarla iki kavram, temelde mutlak değil izafi bir nitelik taşır, sahiplerinin buldukları müktedir/muhalif pozisyonlarına ve karşılıklı değerlendirmelerine göre anlam kazanır [11,13].

Böylece ideoloji ile ütopya arasındaki kategorik ayırımı ilişkin önemli bir ipucu elde ediyoruz. Gerek Mannheim, gerekse Geertz’in bulgularıyla, meşrulaştırmanın tanımına uygun olarak, geleneksel-sosyolojik anlamda ideolojinin temel işlevi “realiteye

tekabülü”, yani onu meşrulaştırarak sürdürmesidir. Bu realite ise, genel, fizikî değil, özgül, tarihî bir realitedir [14]. Nitekim Mannheim’a göre ([4], [11]) ideoloji, “belli bir tarihî ve sosyal durumla ve bağlı olduğu dünya-görüşü ve düşünce tarzıyla birleşik bir genel-bakış”ı temsil eder.” “Bir ideoloji karşılık verdiği sosyal ve siyasî ilgiler uyarınca, total realitenin belli bazı yönleri hakkında doğruluk içerir.” İdeolojinin bu anlamı geleneksel olarak *ideal tip* kavramıyla ifade edilmiştir [4,14]. Örneğin bu anlamda “mutlak monarşi, Protestan ahlakı, kapitalizm, aydın despotizmi, Panislamizm” tarihî-sosyolojik olarak realiteye cevap vermiş birer ideal tiplerdir. İdeolojinin ayırıcı vasfının siyasîlik olduğu yolundaki yaygın kanaate rağmen Boudon’a [14] göre bu, ideolojinin tekabül ettiği realite, ne açıkça tanımlanabilir, ne de diğer realitelerden kolayca ayrılabilir.

Epistemolojik (*evaluative*) açıdan, yani “doğruluk/yanlışlık” ölçütüne göre değerlendirilen modern anlamda ideolojiler ise “sahte bilinç” kavramıyla tartışılmıştır [4,14]. Kanaatimizce, geleneksel ideolojiler gibi belli bir zamansal-mekansal bağlamda ve siyasî bir gerçekliğe cevap vermenin, pratik-sosyal işlevin ötesinde, bilgi işleviyle total bir gerçekliğe her zaman ve mekanda cevap verme, evrensel doğruluk iddiasında olan, mevcut realiteyi sürdürmekten çok, yeni bir realite yaratma, devrim peşinde olan modern ideolojileri “ütopya” olarak tanımlayabiliriz. Boudon’ın tespitiyle bizim ütopya olarak ayırdığımız modern ideolojiler, aslında beşerî rasyonaliteden bir sapma değil, onun ürünüdürler ve Marksizm’inki gibi, “sosyal düzenin bilimsel temellendirilmesi” türünden iddia ve özelemler, bir yanılsamadan başka bir şey değildir [14]. Geldiğimiz noktada “ideoloji ve ütopya”ya ilişkin şöyle bir şema sunabiliriz (Tablo.1):

Tablo.1. İdeoloji - Ütopya

İdeoloji	Ütopya
tarihî ideal tipler (aydın despotizmi)	evrensel ana totaliter izm’ler (sosyalizm, liberalizm, faşizm)
Sosyolojik	Epistemolojik/felsefi
değersel olmayan (tarafsızlık)	Eğersel (doğruluk/yanlışlık)
Pratik/sosyal işlev	entelektüel/muhalefet işlevi
Kendiliğindenlik	inşa/zorlama
realiteye uyma	Realiteyi aşma
özel/kısmî	genel/total
Gelenek (realiteyi sürdürme, meşrulaştırma)	Devrim (yeni bir meşruiyet yaratma)

Araştırılması gereken son bir önemli nokta da, ideolojinin diğer kültürel sistemlerle ilişkisi ve realiteye *nasıl* karşılık verdiği. Sosyal gerçekliğin tanımlanmasına yarayan dışsal bilgi kaynaklarından *bilim*, kültürün teşhisi-eleştirel, *ideoloji* ise “gerekçelendirici”

boyutunu oluşturmaktadır. İdeolojiler, insanın iyi ya da kötü siyasî bir hayvan haline gelmesine yarayan “sosyal düzenin şematik imajları” olarak kültürün, inanç ve değer kalıplarının inşası ve savunmasıyla aktif olarak ilgili kısmına tekabül ederler [8]. Bu yüzden bu iki sistem temsil ettikleri farklı durumları kapsamak için farklı sembolik/stilistik stratejiler kullanırlar. İdeoloji dediğimiz şematik imajlar, dolayısıyla, realiteye bilim gibi doğrudan değil, dolaylı olarak, bir *belagat* (retorik) sayesinde tekabül eder. Buna örnek olarak ünlü Taft-Hardley Yasası verilir. Amerikan senatosu, emek piyasasında sendikaların etkisini azaltmayı amaçlayan Taft-Hardley Yasasını tartıştıkları zaman, sendikalar ona “köle emeği yasası” adını taktı [8]. Sosyologlar bu tepkiyi ideologların nasıl şeyleri aşırı derecede basitleştirmeye yöneldiklerinin mükemmel bir örneği olarak gördüler [14]. Geertz [8] bu örneğe, Winston Churchill’in İkinci Dünya Savaşı esnasında İngiliz halkının hislerine tercüman olan bir söylemini ilave eder. Sendikacıların bu deyimini, aslında, çarpık bir gerçeklik idrakinden ziyade, *sembolik bir eylem*, bir seferberlik etkisi yaratmayı amaçlayan bir *metafor*(mecaz) niteliğindekiydi.

İdeolojilerin bu işlevi, özellikle siyasî kürede dinin/geleneğin boşluğunu doldurmaya, onun adına reform veya devrim için gerekçeler sağlamaya yöneliktir. Tarihi olarak Kilisenin zayıflaması, yeni beliren devlet yapılarının Kilise ile çatışması ve Kilisenin zayıflamasının yarattığı yeni dinî akımların siyasî bir görünüm almasından doğdu. Örneğin Weber’in ünlü teziyle kapitalizmin inkişafında önemli rol oynayan, Hıristiyan kurtuluş ve zühd kavramlarını yeniden yorumlayarak bir çalışma ahlakına dönüştüren Protestanlık (Kalvinizm), dünyadaki ‘ilk ideolojik hareket’ sayılmaktadır [13]. Dolayısıyla Burke ya da De Maistre’nin yaptığı gibi, ideolojik bir söylemin, geleceğin yeniden ikamesini içermesi bir çelişki değildir. Bir düşünür, XIX. asırda Batının meydan okumasına karşı durmaya çalışan İslam dünyası aydınları gibi, geleneğin yeterli kapasitesi sorgulandığı zaman onun lehine argüman sağlar. Bu nidalar başarılı olduğu ölçüde onlar saf bir gelenekselciliğe dönüş değil, fakat ideolojik yeniden-gelenekselleşmeyi getirir [8].

IV. İDEOLOJİLERİN ADRESİ ve AKİBETİ

Batıda ideolojik söylem, belirttiğimiz gibi içsel dinamikler sonucu, dinin/geleneğin zayıflamasına paralel olarak organik bir şekilde ortaya çıkmıştır. Ancak modern dönemde Doğu-İslam dünyasında ideolojinin zuhuru, büyük ölçüde dışsal dinamiklerin eseri, bir ‘*acculturation*’ sonucu olmuştur. “Kültür edinimi” anlamında “akültürasyon” sosyolojide, sosyal değişme sürecinin önemli bir dinamiği olarak farklı kültürlerin temasını ve etkileşimini ifade etmek için kullanılan bir terimdir. Bu, farklı kültürel kalıplara sahip grupların birinci elden, sürekli bir ilişkiye geçmeleriyle ortaya çıkan, her birinin orijinal kültür kalıplarındaki temel değişimleri ifade

etmektedir. Tarih boyunca savaşlar, göç, ticaret, turizm gibi çeşitli kanallardan gerçekleşen kültürel yayılım ve etkileşimin dinamikleri ve boyutları hakkında uzmanlar, birtakım ölçütler geliştirmişlerdir [15].

“Çevresel meydan-okuma” teorisiyle açıklanan, akültürasyon sürecinin en yaygın görüldüğü alan, en kolay aktarılan kültür maddesi, teknolojik-maddi olandır. Ancak esas açıklama zorluğu, sosyal organizasyon, hayat tarzları, hukukî düsturlar ve hatta dinî inanç sistemleri gibi kültürün “manevi” boyutunun intikalinde görülmektedir. Modern dünyada tüm uzantılarıyla modernleşme, ana akültürasyon kanalını oluşturmaktadır. Özellikle XIX. asırdan itibaren, Batının, aynı zamanda bir fiziki güç sayesinde kendi kültürünü, İslam ve Doğu dünyasına taşıması, akültürasyonun “kültür emperyalizmi” olarak adlandırılan uç örneğini sergilemiştir. Batının XIX. asır İslam dünyası üzerindeki etkisi, İngilizce literatürde neredeyse klişeleşmiş bir deyimle ‘*the impact of the West*’ (Batının darbesi) olarak ifade edilmiştir.

Bu manada İslam modernizmi, din/gelenek/kültürün, ideolojik bir kisveye bürünerek “kendini savunması”ndan ibarettir. Modernliğin ürünü ideolojilerin vatanı olan Batı, maddi-fiziksel gücüyle Doğu-İslam-Osmanlı dünyasının hem realitesini değiştirmiş, hem de çeşitli ideolojiler ile sonuçta kendi meşruiyet krizini ithal etmiştir. Sosyolojik anlamda, ideal tipler olarak elbette her topluluğun tarihte yaşadığı krizlere karşılık ürettiği kendi ideolojileri olmuştur ve bunlar bir manada beşeri deneyimin zenginliğinin simgesidir. Ancak bünyeye uyumsuz Batılı ithal ideolojiler çoğunlukla ya ütopyalara dönüşerek veya Hıristiyanlıktan temelden farklı İslam gibi dinleri şu ya da bu şekilde ideolojileşmeye iterek meşruiyet krizine çözüm bulmak yerine onu daha da derinleştirmektedir. Dolayısıyla bu şekilde ideolojiler küreselleşme ile evrensel bir dolaşım alanı bulurken akibetleri de tüm dünyanın mukadderatını ilgilendirmektedir.

Gerçekte Batıda politik alanın özerkleşmesi sürecinde “tarihi ideal tipler” olarak ideolojiler ihtiyaç duyulan kısmî meşrulaştırma işlevini üstlenmişler, ancak bütüncül bir meşrulaştırma ihtiyacını azaltmak yerine daha da arttırmışlardır. Modern politika ve ekonominin doğasında içkin iktidar güdüsünün ahlaki değerler alanında yarattığı yozlaşmanın etkisiyle, özellikle farklı tonlarıyla liberalizmde olduğu gibi, ekonomik-siyasi bilgi niteliğindeki ideolojiler yeni ve daha köklü meşruiyet krizlerine yol açmıştır. Bunun üzerine realiteyi bütünsel olarak anlamlandırma açısından dinin yerini almaya aday Marksizm gibi ütopyalar ortaya çıkmıştır. Shils’e göre Marksizm, esaslı bir bilimsel içeriğe sahip olan yegane ideolojidir [16]. Bell’e [17] göre de, formülasyonu ve amacı açısından ideoloji(yani ütopya), “seküler bir din”dir. Bu seküler dinlerin, ütopyik ideolojilerin arkasındaki temel psikolojik güdü de, dinlerin dünyayı

kurma misyonlarında olduğu gibi, siyasî mesihçilik-devrimcilik vizyonu ile dünyayı yeniden kurmaktır [18]. Ancak çağımızın önemli sosyologu, P. L. Berger'in [9] gösterdiği gibi, "kutsal"la bağ taşımayan hiçbir ideolojinin nihai olarak böyle bir işlevi yerine getiremeyeceği bellidir.

Bu bakımdan kimse, Marx gibi, ideolojilerin mutlak anlamda miadının dolduğunu, "ideolojisiz bir dünya"nın doğmak üzere olduğunu söyleyemez. Bu yoldaki tezler, ideolojileri savaş ve devrim gibi radikal siyasî eylemlerle karakterize görenlerin ürünüdür. II. Dünya Savaşı veya Soğuk Savaşın nihayetinin ardından olduğu gibi, Bell [17] gibi yazarlar tarafından zaman zaman gündeme getirilen "ideolojilerin sonu" tezi, tarihte ancak kısa süreli, göreceli siyasî istikrar dönemlerinin doğurduğu bir iyimserliğin veya tam aksine sağ ve sol birbirlerine rakip ideolojilerin yarattığı sonu gelmez çatışmaların yarattığı bıkkınlığın ürünüdür. Fukuyama'da da olduğu gibi, ideolojik çatışmayla karakterize "tarihin sonu"nun geldiği ve az-çok tüm insanlığın paylaştığı varsayılan liberal demokrasi ve pazar ekonomisinin dünya çapında hakimiyetinin kaçınılmazlığı gibi tezler de, belli bir egemen sosyo-ekonomik-ideolojik yapının kabulünün empozesini amaçlayan ideolojik tavırlardan başka bir şey değildir [19]. Yani "ideolojilerin sonu" tezi de bizzat başka bir ideolojidir.

Determinist bir yaklaşım olarak görülebilecekse de, insanların doğası değişmediği, aralarındaki, mikro veya makro ölçekte çıkar ve iktidar ilişkileri var olduğu sürece ideolojiler de yaşamaya devam edecektir. Değişen sadece kılıklardır. Ütopyalara baktığımızda bugün gerçekten bir tükeniş görünüyor (Ayrıntı için [20]). Bugün artık, Marksizm gibi zamanında insanlığı peşinden sürükleyen büyük ideolojiler yanında, Ortadoğu-İslam dünyasındaki Baasçılık gibi tutkulu ideolojiler de gözden düşmüş görünüyor. Tarih tekerrürden ibarettir; büyük anlatılardan, ulu teorilerden ümit kesildiği postmodernizm sürecinde insanlar, artık "küçük güzeldir" sloganıyla antik Yunandaki *cynicism* (eyyamcılık) gibi küçük ideolojilerin gölgesinde daha mütevazı ama daha sahici kimlikler aramaya koyulmuştur.

Ancak bu ideolojiler de, iğreti birtakım meşruiyet reçeteleri, psikolojik savunma mekanizmaları niteliğindedir. Artık, Doğu ve Batıda çoğu zaman 'fundamentalizm' olarak kendini gösteren din-temelli sahici kimliklerin yeniden-keşfi, en hayati mesele haline gelmiştir. Nihai amaç, geleneksel dünyada dinlerin yaptığı gibi, yeniden, bütünsel olarak gerçekliğin tanımını, bütüncül bir meşrulaştırmanın tekrar başarılmasıdır. Ancak bu hedefin önünde de görünen ve görünmeyen sayısız engel vardır. Postmodernizm, yani modernlik ve modernizm sonrası, basit bir "geleneğe dönüş" anlamına gelmemektedir. İnsanların büyük sancılarla kaybettikleri şeylere tekrar kavuşması da belki daha büyük sancılarla olacaktır. Dinler tarafından yeniden bütünsel bir realite

tanımına dayalı geleneklerin inşasıyla ideoloji ve ütopyaların tasfiyesi için, modern dünya-görüşü ve hayat tarzının köklü bir şekilde revizyonu ve bu arada Ellul'un deyimiyile "siyasî yanılısama"nın sorgulanması, politikanın yeniden geleneksel toplumda olduğu gibi organik, ahlakî anlam ve işlevine kavuşturulmasına gerek vardır [21].

V. SONUÇ

Tüm sosyal grupların hayatî amacı, realiteyi makul hale getirmek, yani meşrulaştırmaktır. Siyasetin toplumda içkin olduğu geleneksel dünyada dinler tarafından bütüncül bir meşrulaştırma söz konusuydu. Ancak Kilisenin politik bir iktidar aygıtı haline gelmesiyle ortaya çıkan meşruiyet krizi, özerkleşen politik alanda "Protestanlık ahlakı" gibi ideolojilerin doğuşuna yol açtı. Özellikle Fransız Devriminden sonra, meşruiyet ve karşı-meşruiyet arayışıyla karakterize ideoloji ve karşı-ideolojilerin (ütopyalar) patlamasıyla çıkırından çıkan politik bilgiyi kontrol altına alma amacıyla Karl Mannheim tarafından bilgi sosyolojisi geliştirildi. Mannheim'ın geliştirdiği "ideoloji ve ütopya" ayrımı açısından, bir tür sosyo-politik iktidar/muhalefet konumlarına göre ideolojiler, özellikle bunalım zamanlarında realiteyi tanımlama, insan gruplarına rehberlik işlevi görürken, ütopyalar karşı-meşruiyet geliştirmeye yönelik kapsamlı fikir sistemleri olarak belirmektedir.

Bilgi sosyolojisinin yaklaşımına göre tarihte görülen "ideal tipler" olarak ideolojiler esas itibarıyla bu meşrulaştırma sayesinde realiteyi ve insan topluluklarını ayakta tutmuştur. Çünkü, Berger'in de belirttiği gibi, hiçbir insan toplumu şu ya da bu şekilde bir meşrulaştırma olmadan varolamaz [3]. Ancak ideolojik meşrulaştırma kısa vadeli bir çözüm sağlasa da, Hıristiyanlığın sildiği özneyi diriltme, tarihin öznesi kılma iddiasının sonucu iktidar güdüsünün ahlakî değerler alanında yarattığı yozlaşmadan dolayı uzun vadede realiteyi sürdürmede acze düşerek tekrar meşruiyet krizine yol açmaktadır. İdeolojilerin üstlendiği bu kısmî meşrulaştırmanın uzun vadede başarısızlığa uğraması üzerine, realiteyi bütünsel olarak anlamlandırma açısından dinin yerini alma iddiasıyla Marksizm gibi ütopyalar devreye girmektedir. Fakat bu gibi ütopya-ideolojiler de kutsalla bağlantısızlıktan dolayı kalıcı bir realite tanımı ve kimlik sunmaktan aciz kalmaktadır. Bu bakımdan modern dünyanın temel sorunu, ideolojilerin varlık sebebini oluşturan iktidar ilişkileri ve politikanın doğasının yeniden tanımlanarak geleneksel içeriklerine kavuşturulması olarak belirmektedir. Özellikle gerek Batı toplumunun kendi içinde, gerekse de Batı ve Doğu dünyaları arasındaki asimetrik politik iktidar ilişkileri, dinlerin yeniden bütünsel meşrulaştırma arayışını ütopyik hale getirerek evrensel meşruiyet krizini beslemeye ve böylece dünyamız bir taraftan "politik toplum/sivil

toplum”, diğer taraftan da “ideoloji, ütopya ve din” arasında dolanmaya devam etmektedir.

YARARLANILAN KAYNAKLAR

- [1] Habermas, J. (1976). *Legitimation Crisis*. Boston: Beacon Press.
- [2] Yücekök, A. (1987). *Siyasetin Toplumsal Tabanı*. Ankara: AÜ SBF.
- [3] Berger, P. & Luckmann, L.T. (1969). *Sociology of Religion and Sociology of Knowledge. Sociology of Religion*.(Ed. R. Robertson). Harmondsworth: Penguin.
- [4] Mannheim, K. (1960). *Ideology and Utopia*. London: Routledge and Kegan Paul.
- [5] Ülken, H.Z. (1995). *İslam Düşüncesi: Türk Düşüncesi Tarihi Araştırmalarına Giriş*. İstanbul: Ülken.
- [6] (1989). *Understanding Begriffsgeschichte. Political Theory*, 17(2), 296-301.
- [7] Richter, M. (1995). *The History of Political and Social Concepts: A Critical Introduction*. New York: Oxford UP.
- [8] Geertz, C. (1973). *The Interpretation of Cultures*. New York: Basic Books.
- [9] Berger, P.L. (1969). *The Sacred Canopy: Elements of a Sociological Theory of Religion*. New York: Doubleday & Anchor.
- [10] Mardin, Ş. (1996). *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*. (Çev. M. Türköne; F. Unan & İ. Erdoğan). İstanbul: İletişim.
- [11] Seliger, M. (1976). *Ideology and Politics*. London: Allen and Unwin.
- [12] Macridis, R.C. ve M.L. Hulliung. (1996). *Contemporary Political Ideologies*. New York: Harper & Collins.
- [13] Mardin, Ş. (1982). *İdeoloji*. Ankara: Turhan.
- [14] Boudon, R. (1989). *The Analysis of Ideology*. Trans. Malcolm Slater. Cambridge: Polity Press.
- [15] Moore, W.E. (1963). *Social Change*. Englewood Cliffs: Prentice-Hall.
- [16] Shils, E. (1968). The Concept and Function of Ideology. *International Encyclopaedia of the Social Sciences*, VII/66-76. New York: Macmillan.
- [17] Bell, D. (1962). *The End of Ideology: On the Exhaustion of Political Ideas in the Fifties*. New York: Collier Books.
- [18] Talmon, J.L. (1960). *Political Messianism. The Romantic Phase*. New York: Praeger Press.

[19] Fukuyama, F. (1993). *The End of History and the Last Man*. New York: Avon Books.

[20] Brown, W. (2001). *Politics out of History*. Princeton: PUP.

[21] Ellul, J. (1972). *The Political Illusion*. Trans. Konrad Kellen. New York: Random House/Vintage.

Bedri GENCER (bgencer@kou.edu.tr) received his doctorate from Istanbul University, department of International Relations in 1998 and became associate professor in 2004. His research fields include Social and Political Theory, Comparative Historical Sociology and research interests The Evolution of modernity in core concepts (Religion, authority, tradition, legitimacy, identity, ideology, secularism, postmodernism) and The Sociology of the Islamic world (Islamic way of thought and life, patterns of socio-political and cultural change, ideological currents) and The Ottoman political philosophy and sociology (Political regime and culture, civil society, public sphere, public opinion, patterns of socio-political and cultural change, ideological currents).